

Shahid Bahonar
University of Kerman

The connection between the rule of Shah Sultan Hussein and the rulers of the country's administrative centers (1105-1135 AH)

Mehdi Dehghani¹ | Reza Moeini Roudbali²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, jiroft University, jiroft, Iran. E-mail: mehdi.dh84@ujiroft.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran, E-mail: r.moeeni@cfu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>01 Jan 2025</i> Revised: <i>29 April 2025</i> Accepted: <i>14 June 2025</i> Published online: <i>16 Dec 2025</i></p> <p>Keywords: <i>Safavid government</i> <i>Shah Sultan Hussein</i> <i>seat centers</i> <i>provincial governor</i> <i>provincial officials.</i></p>	<p><i>The centralized Safavid government led to the exercise of despotic authority by the rulers through a bureaucratic system. The court of Shah Sultan Hussein exercised extensive civil, military, and civil authority over the capital and other central cities, which gradually declined significantly as the central government became increasingly weak. One of the most factors in the decline of the Safavid government's supervision over the country's provincial centers was the competition courtiers. Therefore, in the current research, considering the orientation of historical sources, the question is answered: What connection did the government of Shah Sultan Hussein have with the central cities? In order to answer this question, the current study analyzes and interprets these characteristics and their effects on the central cities of the period in question, using the historical research method Based on collecting relevant data from primary sources, processing data, and analyzing the context, content, and consequences of the events and trends in question, and as well as the classification of the civil, military, and civil relations of the reign of Shah Sultan Hussein. Given the lack of coherent research on the connection between the rule of Shah Sultan Hussein and the aforementioned cities, the research findings show that in the late Safavid period, on the one hand, The research findings show that, on the one hand, the way the central government exercised power, which was also subject to fluctuation, prevented the local centers from maintaining their ability to solve their problems as part of the Safavid Iranian territory, and on the other hand, the kinship ties between courtiers and provincial officials and court intrigues prevented the provinces from seeking grievances and establishing constructive relations with the central government. A process that is considered to be one of the important factors in the weakness and collapse of the Safavid government in the long term.</i></p>

Cite this article: Dehghani, Mehdi; Moeini Roudbali, Reza (2025). The connection between the rule of Shah Sultan Hussein and the rulers of the country's administrative centers (1105-1135 AH). *Iranian Civilization Research*, 7 (2), 112-125

© The Author(s).

DOI: 10.22103/JIC.2026.25830.1467

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

---

1. Introduction

The literal meaning of Kursi-neshin is, throne-dweller, and seat-holder. (Dehkhoda Dictionary, under the word Kursi-neshin) Kursi-neshin in historical terms means the center of provincial government. During the Safavid period, the governors and Beglarbeys of the Kursi-neshin centers (Kandahar, Shirvan, Herat, Tabriz, Yerevan, Qarabagh and Ganja, Astarabad, Kohgiluyeh, Kerman, Marv Shahijan, Hamadan, Tbilisi, Khorramabad, Hveizeh, Sanandaj, Mashhad, and Qazvin) were among the most important “border emirs” who dismissed and appointed subordinate rulers of the provincial regions. (Mirza Rafia, 2006: 181-186) However, the “Janaqi emirs” or courtiers played an important role in appointing provincial officials, including the rulers of the Kursi-neshin centers, who were always faced with challenges such as the constant appointment and dismissal of rulers, competition among courtiers to appoint elected and relative rulers, and also the payment of bribes. In the late Safavid period, with the occurrence of border rebellions and increasing social injustice, the functioning and connection of the seat government with the central government was subjected to other challenges, such as the withdrawal of financial resources from the provinces, the plundering of border tribes, and the decline in the military-financial capabilities of the central government. The seat cities of the country have long been the country's administrative, military, and development bases. Centralized governments such as the Safavids were able to exercise authority in distant areas by dominating and administering the seat of the provinces in the form of dismissal and appointment, as well as supervising local court officials. This process resulted in relatively local and territorial administration in a healthy court and seat; but in a state of weakness and corruption, it had a negative result. The reluctance to royal duties and the insignificant independence of Shah Sultan Hussein led to the formation and empowerment of court factions to exert influence in the capital and the provinces by assigning positions to acquaintances, as well as the presence and influence of courtiers in positions that they were not very familiar with in those areas. A trend that gradually led to the increasing preference of individual and group interests over the interests of the state. The continuation and expansion of this trend caused the courtiers to ignore the widespread political, social, economic, and military crises in the country, the spread of which was one of the factors that weakened and ultimately fell the Safavid government.

2. Research Method

In the current study, by applying the historical research method based on collecting relevant data from primary sources, processing the data, and analyzing the context, content, and consequences of the events and trends in question, the various features of the connection between the court of Shah Sultan Hussein and the centers of power (including Kerman, Mashhad, and Tabriz) are described, and then its various effects are analyzed and examined. The lack of relevant research demonstrates the importance of historical research on the relations between the central government and the centers of power in the historical period in question.

English Extended Abstract

---

3. Research background

Research on the Safavid government and its various features dates back more than a few decades. The field of architecture and anatomy constitutes the largest volume of research on Iranian cities during the Safavid period. Research related to the period of the decline of the Safavid government has also briefly and generally addressed the gradual decline of the reign of Shah Sultan Hussein in the border states and the turmoil of the cities of the Kursi.

4. Theoretical framework

The book "The Extinction of the Safavids" sporadically describes the extent of the power of kinship in the court, such as the Lezgi family or the Georgian princes, and the opposition of the courtiers to their rise to power; for example, Mullah Bashi and Hakim Bashi prevented the Georgian ruler Vakhtang from attacking the rebellious Lezgis in order to prevent his increasing power. (Lockhart, 2004) The author of the book "The State System in the Safavid Period" emphasizes the various positions of court officials, including Gergin Khan as Beglarbey of Kandahar and his ceremonial rule over the Kartila. (Burn, 1960) The book "Iran in the Safavid Era" points to the placement of the mass of the country and military nobility between the ruler and the common people, and the traditional right of "grievance to the king" was a reliable means of protecting the people from the oppression of the officials. (Sivuri, 2004: 174-175) The author of the book "Fragile Resistance" briefly considers the internal conflicts of the harem and the civil abuses in the provinces as two simultaneous problems of the Safavid government. (Furan: 2013: 105-106) The book "The Compendium of the Histories of the Arabian Peninsula and Persia 1622 CE- 1810 CE" refers to the dismissal and appointment of some rulers, including Awad Khan, the ruler of Fars, and his brother, the ruler of Kohgiluyeh. (al-Qasimi:2025: 269-270) In "Encyclopedia Iranica", he pays attention to the centers of local resistance against the invasion of border tribes during the period of the decline of the Safavid government, including Baba Ali Beg Kuse Ahmadlu, the ruler of Abivard. (yarshater, 2020/xvi: 654) In "Historical Documents and Letters of the Safavid Period," he discusses the decrees of Shah Sultan Hussein to various rulers regarding cooperation with foreign merchants and granting of sivorghal. (Bayani, 1347: 198-202 and 214-215) In the study "The Role of Kerman in the Fall of the Safavid State," he pays attention to a detailed description of the unrest and rebellions during the reign of Shah Sultan Hussein, especially the second invasion of Mahmud Ghalzai to the seat of the Kerman province. (Jadidi, Jalali Khalis, 1388) The authors of the study "Investigating the Role and Factors of Zoroastrians' Cooperation with Afghans in the Fall of Isfahan" discuss the situation of Zoroastrians in the pre-Safavid, Safavid periods, and the reasons for their joining Mahmud Ghalzai. (Nazari; Hazrati and Karamipour, 1403) In his research "Balochistan and its role in the political developments of the late Safavid period and its consequences", he briefly refers to the mismanagement of Balochistan and the holding of Baloch hostages by the ruler of Kerman, which became the basis for the dissatisfaction and rebellion of the Baloch groups. (Salehi and Baluchinejad, 2017: 96) The author of "Pathology of Safavid Decline: Collapse from Within" considers the increase and imposition of new taxes on the merchant, artisan and rural classes as among the causes of the extinction of the Safavid government. (Kazemi Rashed, 2016: 123) The authors of "The Contexts of Political and Social Crises in Kerman during the Decline of the Safavid

English Extended Abstract

Government” consider the violence against the Khans and the inhabitants of the provinces, as well as the lack of a regular army, to be the cause of the chaos in Kerman. (Aqarzaei and Bastani Rad, 1403: 156 and 162) Ataullah Hassani and Somayeh Ansari, in their article “The Impact of Conflict Between the Sepahians and the Courtiers on Political Instability in the Late Safavid Period (1077-1135 AH),” briefly refer to the growing distrust between Shah Sultan Hussein and the courtiers, while according to historical documents, the king’s excessive trust in officials caused chaos in the country’s affairs. The authors also analyze the morale of the emirs and the sepahians in general, based on the authors’ opinions and not on the evaluation of historical events, which is unrelated to the subject of the current research. (Hassani and Ansari, 2019: 33 and 36) With this in mind, the aforementioned studies, unlike the current study, have not comprehensively and accurately addressed the connection between Shah Sultan Hussein's central government and the centers of power in the form of axes such as the method of appointing rulers and the multilateral supervision of the central government, which gradually became more complicated and chaotic.

5. Research findings

The research findings show that on the one hand, the way the central government exercised power, which was also subject to fluctuation, prevented the local centers from maintaining their ability to solve their problems as part of the Safavid Iranian territory, and on the other hand, the kinship ties between courtiers and provincial officials and court intrigues prevented the provinces from seeking grievances and establishing constructive relations with the central government. A process that is considered to be one of the important factors in the weakness and collapse of the Safavid government in the long run.

6. Conclusion

The process of assigning major positions and jobs to a limited circle of officials and acquaintances led to the creation of a closed and immobile structure in the Safavid government. There were no clear boundaries between positions and jobs; therefore, there was a lot of overlap between the official duties and the scope of action of court officials, including the Safavid ruler, in the civil, civil, and financial affairs of the provinces. The competition of central government officials to obtain various positions led, on the one hand, to numerous job-faction overlaps, and on the other hand, to their interference and conspiracy in provincial affairs, including the constant dismissal and appointment of local rulers and officials. The long-term continuation of the aforementioned policies, in addition to the administrative chaos of the central government, led to the payment of large bribes by rulers, often relatives, to buy positions, the imposition of new taxes, including receiving gifts for the ruler's monthly robe, and the decrease in the value of the currency in the province, which gradually led to the deterioration of the economic situation of the dissatisfied population and the lack of financial resources to equip and maintain a standing provincial army. Ultimately, the internal disintegration of the central government led to a weakening of ties with the seat centers, a reduction in tax resources, and the inevitable autonomy and discretion of provincial authorities when faced with the plundering of border tribes, especially the Baluchis.

پیوند حکومت شاه سلطان حسین با حکام مراکز کرسی نشین کشور (۱۱۳۵-۱۱۰۵ ق)

مهدی دهقانی^۱ | رضا معینی رودبالی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران. رایانامه: mehdi.dh84@ujiroft.ac.ir
۲. استادیار، استادیار گروه آموزش معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: r.moeeni@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: حکومت صفویه شاه سلطان حسین مراکز کرسی نشین حاکم ایالتی مقامات ایالتی.</p>	<p>حکومت متمرکز صفویه سبب اعمال اقتدار استبدادی فرمانروایان از طریق نظام دیوان سالاری می‌شد. در اواخر حکومت صفویه به‌ویژه در دوره سلطنت شاه سلطان حسین با کاهش اقتدار فرمانروا و صاحب‌منصبان دیوانی، درباری متشکل از جناح‌های نظامیان، دیوانیان، خواجگان و ندیمان قدرت حکومتی را در اختیار گرفتند. از این رو، در پژوهش کنونی با توجه به جهت‌گیری منابع تاریخی، به این سؤال پاسخ داده می‌شود که حکومت شاه سلطان حسین چه مناسباتی با شهرهای کرسی نشین داشت؟ به منظور پاسخ‌گویی، پژوهش کنونی با استفاده از روش تحقیق تاریخی مبتنی بر گردآوری داده‌های مرتبط از منابع دست‌اول، پردازش داده‌ها و تحلیل زمینه، محتوا و پیامد رخدادها و روندهای موردنظر و همچنین طبقه‌بندی پیوندهای دیوانی و نظامی حکومت شاه سلطان حسین به تحلیل و تفسیر این ویژگی‌ها و تأثیرات آن بر مراکز کرسی نشین دوره موردنظر می‌پردازد. با توجه به فقدان پژوهش منسجمی پیرامون پیوند حکومت شاه سلطان حسین با شهرهای مذکور، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد از یک سو نوع اعمال قدرت حکومت مرکزی که تابع نوسان هم بود مانع از حفظ توان محلی مراکز کرسی نشین برای حل مشکلات خود به‌عنوان قسمتی از قلمرو ایران صفوی بود و از سوی دیگر پیوندهای خویشاوندی درباریان با مقامات ایالتی و توطئه‌های دیوانی مانع تظلم‌خواهی و برقراری روابط سازنده ایالات با حکومت مرکزی شد. روندی که در بلندمدت از عوامل مهم ضعف و فروپاشی حکومت صفویه قلمداد می‌شود.</p>

استاد: دهقانی، مهدی؛ معینی رودبالی، رضا (۱۴۰۴). پیوند حکومت شاه سلطان حسین با حکام مراکز کرسی نشین کشور (۱۱۳۵-۱۱۰۵ ق). پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۲(۲۷)، ۱۱۲-۱۲۵.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2026.25830.1467

۱. مقدمه

۱-۱ بیان مسأله

معنای لغوی کرسی نشین، تخت نشین و مسند نشین است. (لغت نامه دهخدا، ذیل واژه کرسی نشین) کرسی نشین در اصطلاح تاریخی به معنای مرکز حکومت ایالتی است. در دوره صفویه، والیان و بیگلربیگیان مراکز کرسی نشین (قندهار، شیروان، هرات، تبریز، ایروان، قراباغ و گنجه، استرآباد، کهگیلویه، کرمان، مرو شاهبجان، همدان، تفلیس، خرم آباد، حویزه، سنج، مشهد و قزوین) جزو مهم ترین «امرای سرحد» بودند که حکام زبردست نواحی ایالتی را عزل و نصب می کردند. (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۸۱-۱۸۶) باین همه، «امرای جانقی» یا درباری نقش مهمی در انتصاب مقامات ایالتی از جمله حکام مراکز کرسی نشین داشتند که همواره با چالش هایی مانند نصب و عزل مداوم حکام، رقابت درباریان برای انتصاب حاکم منتخب و خویشاوند و همچنین پرداخت رشوه مواجهه بود. در اواخر دوره صفویه، با وقوع شورش های مرزی و افزایش بی عدالتی اجتماعی، کارکرد و پیوند حکومت کرسی نشین با حکومت مرکزی دستخوش چالش های دیگری از قبیل خروج منابع مالی ایالات، چپاولگری ایلات مرزی و همچنین کاهش توانمندی نظامی - مالی حکومت مرکزی شد.

شهرهای کرسی نشین کشور از دیرباز پایگاه دیوانی، نظامی و عمرانی کشور بوده اند. حکومت های متمرکز مانند صفویان با تسلط و اداره کرسی ایالات در قالب عزل و نصب و همچنین نظارت بر مقامات دیوان محلی قادر به اعمال اقتدار در نواحی دوردست می شدند. این روند در حالت سلامت دربار و کرسی نشین به طور نسبی به اداره محل و قلمرو منتج می شد؛ اما در وضعیت ضعف و فساد نتیجه ای منفی به بار می آورد. بی میلی به وظایف سلطنتی و استقلال عمل ناچیز شاه سلطان حسین به شکل گیری و قدرت یابی جناح های درباری برای اعمال نفوذ در پایتخت و ایالات از طریق واگذاری مناصب به آشنایان و همچنین حضور و نفوذ درباریان در مناصبی شد که آشنایی چندانی در آن حوزه ها نداشتند. روندی که به تدریج به رجحان هر چه بیشتر منافع فردی و گروهی نسبت به مصالح حکومتی انجامید. تداوم و گسترش روند مذکور موجب بی توجهی درباریان به بحران های گسترده سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی در کشور گردید که گسترش آن، از عوامل تضعیف و سقوط نهایی حکومت صفویه بود.

۲-۱- پیشینه پژوهش:

حوزه معماری و کالبد شنا سی، بی شترین حجم تحقیقات پیرامون شهرهای ایران در دوره صفویه را تشکیل می دهد. پژوهش های مرتبط با دوره انقراض حکومت صفویه هم به صورت گذرا و کلی به روند زوال تدریجی سلطنت شاه سلطان حسین در ایالات مرزی و آشفتگی شهرهای کرسی نشین پرداخته اند. کتاب «انقراض صفویه» به صورت پراکنده به شرح دامنه قدرت خویشاوندی در دربار، مانند خانواده لزگی ها یا شاهزادگان گرجی و مخالفت درباریان با قدرت یابی آنان می پردازد؛ به عنوان مثال، ملا با شی و حکیم با شی برای جلوگیری از افزایش قدرت و ختانگ حاکم گرجستان، مانع حمله وی به لزگی های شور شی شدند. (لاکهارت، ۱۳۸۳) نگارنده کتاب «نظام ایالات در دوره صفویه» به م شاغل متعدد مقامات درباری از جمله گرگین خان به عنوان بیگلربیگی قندهار و حکومت ت شریفاتی وی بر کارتیل تاکید دارد. (برن، ۱۳۴۹) کتاب «ایران عصر صفوی» به قرارگیری توده اشراف کشوری و لشکری در میانه فرمانروا و مردم عادی اشاره می کند که حق سنتی «تظلم به شاه» و سیله مطمئنی برای حفاظت مردم در برابر ظلم دیوانیان بود. (سیوری، ۱۳۸۳: ۱۷۴-۱۷۵) نگارنده کتاب «مقاومت شکننده» به طریق اجمال، کشمکش های درونی حرم سرا و همچنین سوء استفاده های دیوانی در ایالات را دو م شکل همزمان حکومت صفویه می داند. (فوران، ۱۳۹۲: ۱۰۵-۱۰۶) کتاب "the compendium of the histories of the arabian peninsula and persia ۱۸۱۰ ce- ۱۶۲۲" به برکناری و انتصاب بعضی از حاکمان از جمله عوض خان حاکم فارس و برادرش حاکم کهگیلویه اشاره دارد. (al-qasimi ۲۰۲۵: ۲۶۹-۲۷۰) در "encyclopedia iranica" به کانون های مقاومت محلی در برابر هجوم ایلات

مرز شین در دوره اضمحلال حکومت صفویه از جمله به بلباغلی بیگ کو سه احمدلو حاکم ایبورد توجه می‌کند. (yarshater, ۲۰۲۰: ۶۵۴/xvi) در «اسناد و نامه‌های تاریخی دوره صفوی» به فرمان‌های شاه سلطان حسین به حکام مختلف پیرامون همکاری با بازرگانان خارجی و اعطای سیورغال می‌پردازد. (بیانی، ۱۳۴۷: ۱۹۸-۲۰۲ و ۲۱۴-۲۱۵) در پژوهش «نقش کرمان در سقوط دولت صفویه» به توصیف مبسوط ناآرامی‌ها و شورش‌های دوره سلطنت شاه سلطان حسین به‌ویژه هجوم دوم محمود غلزایی به کرسی ایالت کرمان توجه می‌شود. (جدیدی، جلالی خالص، ۱۳۸۸) نگارندگان تحقیق «بررسی نقش و عوامل همراهی زرتشتیان با افغان‌ها در سقوط صفهان» به وضعیت زرتشتیان در دوره ماقبل صفویه، صفویان و دلایل پیوستن آنان به محمود غلزایی می‌پردازند. (ناظری؛ حضرتی و کرمی‌پور، ۱۴۰۳) در پژوهش «بلوچستان و نقش آن در تحولات سیاسی اواخر دوره صفوی و پیامدهای آن» به طریق اجمال به سوء اداره بلوچستان و نگهداری گروگان‌های بلوچ توسط حاکم کرمان اشاره می‌کند که زمینه نارضایتی و شورش دستجات بلوچ شد. (صالحی و بلوچی نژاد، ۱۳۹۶: ۹۶) نگارنده «آسیب‌شناسی انحطاط صفویه: فروپاشی از درون» از جمله علل انقراض حکومت صفویه را افزایش و وضع مالیات‌های جدید بر اقشار بازرگان، پیشه‌ور و روستایی می‌داند. (کاظمی راشد، ۱۳۹۵: ۱۲۳) نگارندگان «زمینه‌های بحران‌های سیاسی و اجتماعی کرمان در روزگار زوال حکومت صفویه» اعمال خشونت نسبت به خوانین و اهالی ولایات و همچنین فقدان قشون منظم را موجب آشفتگی او ضاع کرمان قلمداد می‌کنند. (آقارضایی و باستانی راد، ۱۴۰۳: ۱۵۶ و ۱۶۲) عطاالله حسینی و سمیه انصاری در مقاله «تأثیر تعارض سپاهیان و درگاهیان بر بی‌ثباتی سیاسی اواخر دوره صفویان (۱۱۳۵-۱۰۷۷ ق)» به طور گذرا به بی‌اعتمادی فزاینده میان شاه سلطان حسین و درباریان اشاره می‌کنند در حالی که طبق مستندات تاریخی اعتماد بیش از حد پادشاه به مقامات موجب آشفتگی امور کشور شد. نگارندگان همچنین روحیه امرا و سپاهیان را به صورت کلی و بر پایه نظرات نگارندگان و نه ارزیابی رخدادهای تاریخی تحلیل می‌کنند که ارتباطی با موضوع پژوهش کنونی ندارد. (حسینی و انصاری، ۱۳۹۹: ۳۳ و ۳۶) با این‌ها صاف، پژوهش‌های پیش‌گفته برخلاف پژوهش کنونی به طریق جامع و دقیق به پیوند حکومت مرکزی شاه سلطان حسین با مراکز کرسی‌نشین در قالب محورهایی مانند شیوه انتصاب حکام و نظارت چندجانبه حکومت مرکزی که به تدریج بغرنج‌تر و پریشان‌تر می‌شد، نپرداخته‌اند.

۱-۳- روش تحقیق:

در پژوهش کنونی، با کاربست روش تحقیق تاریخی مبتنی بر گردآوری داده‌های مرتبط از منابع دست‌اول، پردازش داده‌ها و تحلیل زمینه، محتوا و پیامد رخدادهای موردنظر، ویژگی‌های گوناگون پیوند دربار شاه سلطان حسین با مراکز کرسی‌نشین (از جمله کرمان، مشهد، تبریز) توصیف و سپس تأثیرات مختلف آن مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. کمبود پژوهش‌های درخور موجب اهمیت تحقیق تاریخی پیرامون روابط حکومت مرکزی با مراکز کرسی‌نشین در دوره تاریخی موردنظر را نشان می‌دهد.

۲- شیوه انتصاب حکام در مراکز کرسی‌نشین

با آغاز سلطنت فرمانروای صفوی یا برافتادن صاحب‌منصبی بزرگ ضمن تقسیم مشاغل متعدد میان درباریان برای استحکام سلطنت و انتصاب مقامات وفادار معمولاً بسیاری از حکام تغییر می‌یافتند؛ به‌عنوان مثال با آغاز سلطنت شاه سلطان حسین، حیدرقلی خان دیوان‌بیگی حاکم هرات، صفی‌قلی خان حاکم کهگیلویه و فتحعلی خان حاکم نیشابور، درون و ایبورد شدند. (خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۰) ناتوانی در برقراری امنیت از جمله شکست در نبرد موجب کاهش حمایت حکومت مرکزی و فرصت رقیبان سیاسی برای انتصاب حاکم منتخب و گاهی خویشاوند می‌شد؛ مثلاً در سال ۱۱۳۵ق، صفی‌قلی بیگ بیگلربیگی فارس به تاوان شکست از اعراب مسقط از مناصب متعدد حکومت لار، بندرعباس و کهگیلویه برکنار و غیث

علی بیگ از برادرزادگان اعتمادالدوله حاکم کهگیلویه شد. (فلور، ۱۳۶۵: ۲۹) مسئولیت شکست در نبرد یا قصور دیوانی افزون بر حاکم شامل سایر مقامات بلندپایه ایالتی هم می‌شد که به واسطه شراکت دیوانی آنان بود؛ مثلاً، سرپیچی عبدالله خان حاکم شوشتر برای اعزام به قندهار موجب شد تا در سال ۱۱۲۴ ق، صفی قلی بیگ نایب کهگیلویه، افزون بر حاکم، معصوم آقا وکیل و خواجه عبدالباقی مستوفی خاصه را زندانی نماید. (شوشتری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۶۷)

ذکر نام درباریان به‌عنوان فرزند یا نواده فلان مقام برجسته نقش مهمی در اعطای مناصب ایفا می‌کرد. به‌گونه‌ای که خویشاوندان مقامات درباری دوره شاه سلیمان توانستند مناصبی را کسب نمایند؛ به‌عنوان نمونه در سال ۱۱۲۳ ق، محمدقلی بیگ پسر محمدمؤمن خان اعتمادالدوله به حکومت هرات منصوب شد. (خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۴) درباریان علاوه بر مناصب دیوان مرکزی تلاش داشتند تا مناصب ایالتی را بواسطه واگذاری به خویشاوندان کسب نمایند تا بستر توسعه نفوذ آنان در مراکز کرسی‌نشین شود؛ به‌عنوان مثال، حکومت کهگیلویه به محمدعلی خان برادر محمد مؤمن خان وزیر و حکومت بندرعباس به عوض خان برادر صفی قلی بیگ ناظر بیوتات واگذار شد. (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۵۷ و ۲۷۳) واگذاری حکومت به خویشاوندان، مانع تظلم‌خواهی اهالی به حکومت مرکزی می‌شد؛ به‌عنوان نمونه، ابراهیم خان بیگلریگی کرمان، برادرزاده ابراهیم آغا رییس خواجهگان سفید بود که در سال ۱۱۲۹ ق، با بستن مالیات بر اهالی و دریافت وام اجباری از شرکت هلندی واک تلاش داشت با پرداخت رشوه، بلوچان را از غارت کرمان بازدارد. تجار هلندی به سبب قدرت ابراهیم آغا، جرات اعتراض به اعتمادالدوله را نداشتند. (فلور، ۱۳۷۱: ۹۹-۱۰۱)

تصمیمات مهم کشوری از جمله انتصاب حکام ایالات توسط شورای عالی خواجهگان و برپایه بیشترین رشوه دریافتی انجام می‌شد؛ با این‌همه، به سبب خصومت هر دو دسته خواجهگان سیاه‌وسفید با یکدیگر حاکم منتخب پس از مدتی برکنار می‌شد. حکومت مراکز کرسی‌نشین گاهی به افراد مختلفی از یک خانواده واگذار می‌شد که در برابر دسیسه‌های دیوانی یا ناراضیتی اهالی به حمایت از یکدیگر بر می‌خواستند. به‌عنوان مثال افزون بر خاندان گرچی باگراتیونی که هم‌زمان والی گرجستان و دیوان‌بیگی اصفهان بودند در سال ۱۱۱۳ ق، عبدالله خان حاکم شوشتر و سال بعد پدرش اصلاخان حاکم کهگیلویه و سپس استرآباد گردید. (کروسینسکی، ۱۳۹۶: ۵۴-۵۵، ۶۴ و ۱۰۵؛ شوشتری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۶۶)

فرزندان مقامات درباری با حمایت و سفارش خویشاوندان عالی‌مقام، منصب پدری را به میراث می‌بردند که از مواردش هنگام قتل حاکمان در جنگ‌ها و شورش‌ها بود؛ به‌عنوان مثال پس از کشته‌شدن خسروخان والی گرجستان حکومت به برادرش واخانگ رسید. در نمونه‌ای دیگر در سال ۱۱۲۹ ق، اهالی شیروان محمدعلی خان برادرزاده اعتمادالدوله را کشتند؛ لذا پسر هشت‌ساله وی حاکم تبریز شد. (کروسینسکی، ۱۳۹۶: ۱۶۸؛ فلور، ۱۳۶۵: ۲۶) بسیاری از حکام منتخب دارای مقامات درباری مهمی بودند بنابراین اشخاص خویشاوند یا مورداعتماد را به‌عنوان «نایب‌الایاله» می‌فرستادند؛ به‌عنوان نمونه در سال ۱۱۳۰ ق، رستم خان قوللرآغاسی به حکومت کرمان رسید که برادرزاده چهارده‌ساله خویش محمدقلی خان را با عنوان «نایب‌الایاله» اعزام نمود. (فلور، ۱۳۷۱: ۱۰۸-۱۰۹) در سال ۱۱۲۹ ق، یحیی خان حاکم بختیاری بواسطه آقا کمال ناظر سرکار پادشاهی، حاکم شوشتر شد که میرزا محمدحسین نایبش محسوب می‌شد. حاکم بعدی مهرعلی خان به ترتیب برادرش محمدعلی خان و سپس میر عبدالصمد سوری نایبش بودند. (شوشتری، ۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م: ۶۹)

در اواخر حکومت صفویه آشفتگی سیاسی - نظامی کشور افزایش یافت؛ لذا بنابر ضرورت انسجام رویه نظامی یا دیوانی، گاهی حکومت چندین شهر را به یک حاکم واگذار می‌کردند؛ به‌عنوان مثال در اواخر سال ۱۱۲۳ ق، محمد زمان خان قورچی‌باشی برای تدارک لشکرکشی علیه میرویس، به حکومت کرمان و تبریز و فتحعلیخان برای مقابله با ترکمانان، حاکم نیشابور و ایبورد شدند. با این‌همه، سیاست مذکور با شکست مواجه و حکومت شهرها مجدداً میان سایر امرا تقسیم شد؛ چنان‌که شکست از غلزیان به برکناری حکام هرات و فراه و علی قلیخان نایب‌الایاله فراری کرمان انجامید. در سال ۱۱۲۴ ق، دربار صفوی به واسطه بی‌تدبیری در نبرد با ترکمانان، قاسم خان را به حکومت نیشابور و هابیل خان را به حکومت ایبورد انتخاب نمود. (خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۴-۵۶۵)

جناح‌های درباری در انتصاب و عزل حکام برای کسب بیشترین رشوه دخالت داشتند که موجب کاهش چشمگیر تصدی حکومت ایالات می‌شد. حکام نورسیده هم تلاش می‌کردند در فرصت اندک حکمرانی با چپاول اهالی رشوه پرداخت شده را جبران و یا منصب جدیدی را خریداری نمایند؛ به‌عنوان مثال، شخصی که از حکومت کاشان معزول و از میانه راه برگردانده بودند، گفته بود: معزول شدم بنده به کاشان نرسیده / گرگ دهن آلوده یوسف ندریده. (کروسینسکی، ۱۳۹۶: ۵۵؛ قزوینی، ۱۳۶۲: ۴۸-۴۹) افزون بر آن، با برکناری حاکم ارزش سکه رایج ایالتی نصف می‌شد که هم‌زمان با ناامنی راه‌های مواصلاتی موجب کاهش بازرگانی شد. (کروسینسکی، ۱۳۹۶: ۶۴ و ۷۵) بیزاری شاه سلطان حسین از مجازات اعدام فقط موجب برکناری حاکم خاکی یا رشوه‌گیر می‌شد؛ مثلاً در سال ۱۱۲۳ق، بنا به فرمان حکومت مرکزی، حیدر قلیخان حاکم سابق هرات محبوس و اموالش مصادره گردید. دسیسه جناح‌های درباری در اداره پایتخت هم موجب ایجاد بحران می‌شد؛ به‌عنوان نمونه در سال ۱۱۲۴ق، عده‌ای مانند فتحعلی خان قوللر آقاسی افزایش قیمت نان را توصیه میر محمدباقر مدرس به پادشاه دانستند که موجب ابراز نارضایتی و تظاهرات اهالی شد. (خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۵۶۴ و ۵۶۷-۵۶۸) افزایش هزینه‌های دربار از جمله تمرکز اقدامات عمرانی شاه سلطان حسین در پایتخت موجب ایجاد منابع جدید کسب درآمد از ایالات شد. حکومت مرکزی، رسم اعطای خلعت سالانه به حکام را که به معنای تایید و استمرار حکومت محسوب می‌شد را ماهانه کرد که سبب جمع آوری و پرداخت هدایا به فرستادگان و درباریان صفوی و در نتیجه فقیرتر شدن اهالی می‌شد. (کروسینسکی، ۱۳۹۶: ۵۶)

حاکم فاقد اقتدار کامل در دارالحکومه بود و حکومت مرکزی برای جلوگیری از خودمختاری، اختیار عزل و نصب مناصب دیوان ایالتی را داشت؛ به‌عنوان نمونه، با انتصاب میرزا محمدحسین به کلانتری و میرزا عبدالرشید به نظارت سرکار توسط گرگین خان حاکم کرمان، قاصدی برای دریافت تاییدیه به پایتخت ارسال شد. نفوذ موثر یا شکایت مقامات ایالتی در دربار گاهی موجب برکناری و جابه‌جایی مناصب از جمله برکناری حاکم وقت می‌شد؛ به‌عنوان نمونه، شکایت میرزا عبدالرشید از میرزا علیرضا کلانتر به برکناری رضاقلی خان حاکم کرمان و کلانتری میرزا عبدالرشید انجامید. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۱۵ و ۳۱۷) شاه سلطان حسین بواسطه تعلقات مذهبی شخصاً ترجیح می‌داد برای برقراری عدالت مذهبی، حاکمیت شهرها از امرا به عالمان واگذار شود؛ به‌عنوان نمونه با شکایت میرزا محمدعلی نایب‌التولیه آستان قدس از عملکرد رستم خان در نزد میرزا محمدداود متولی و شاه سلطان حسین به حکومت خراسان منصوب شد. (قزوینی، ۱۳۶۷: ۶۳ و ۷۸؛ هاشم میرزا سلطان، ۱۳۷۹: ۶۶۳)

مراسم استقبال و بدرقه از حاکمان جدید و برکنار شده ایالات از رسوم متداول مراکز کرسی‌نشین بود که در دوره سلطنت شاه سلطان حسین به واسطه تغییر متوالی حکام بارها برگزار شد. بزرگان و اهالی مسیر تردد ناگزیر هدایایی به حاکم جدید اعطا می‌کردند؛ به‌عنوان مثال برای بدرقه رضاقلی خان حاکم معزول، بزرگان کرمان وی را تا ناحیه باغین مشایعت کردند و با اعلام حرکت لیوان میرزا نایب‌الایاله، مجدداً تا نواحی انار و بیاض به استقبال شتافتند. حاکم هم به نوبه خویش با برگزاری ضیافتی عام، مقبولیت عمومی کسب می‌کرد؛ مثلاً در سال ۱۱۰۵ق، شاهرودی خان به تعدادی از اهالی کرمان انعام بخشید و بزرگان را پذیرایی نمود. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۲۶، ۲۶۵ و ۳۰۲) کلانتر و ریش‌سفیدان محلات کاشان هم با اهدای هدایای نفیسی از قبیل قالی و پارچه زری به استقبال از حاکم جدید می‌پرداختند. (گیلاننتر، ۱۳۷۱: ۷۱ و ۸۰)

قاصدان چاباری از پایتخت به‌عنوان مقامات زبردست حاکم جدید، مامور ابلاغ انتصاب وی در مراکز کرسی‌نشین بودند؛ مثلاً، گرگین بیگ امیر آخور شاهنوازخان حاکم برگزیده کرمان، انتصاب وی و نیابت برادرش لیوان میرزا را به میرزا عبدالرشید کلانتر اعلام کرد. حاکمان برکنار شده طبق رسم دیوانی، سیاهه دخل‌وخرج مالیاتی را برای ارزیابی و دفاع از دوره حاکمیت خویش در برابر دسیسه‌های رقیبان درباری تنظیم و به پایتخت ارسال می‌کردند؛ به‌عنوان نمونه، محمدعلی‌خان به اهتمام میرزا شرف جهان لاری وزیر و میرزا شمس‌الدین محمد اردستانی مستوفی، نسخه عملکرد مالی دوره حکومت خویش را در دفترخانه کرمان تدارک دید. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۰۰-۳۰۱)

مهم‌ترین وظیفه حاکم، برقراری امنیت و وصول مالیات دیوانی بود؛ ولی به واسطه خشکسالی‌ها، تاخت‌وتاز ایلات مرزنشین موجب بی‌ثباتی ایالات می‌شد؛ به‌عنوان مثال در سال ۱۱۰۵ ق، محمدعلی سلطان حاکم گرشک، دسته بلوچ طاغوکی و حاکم کیودجامه، دسته ترکمانان غارتگر تکه را شکست دادند. ارسال درآمدهای مالیاتی به پایتخت موجب کمبود منابع مالی برای تشکیل لشکریان ثابت ایالتی می‌شد. حاکم ناگزیر زمانی را برای جمع‌آوری دستجاتی از اهالی شهری و روستایی برای مقابله با غارتگران صرف می‌کرد که معمولاً واکنشی دیر هنگام بود؛ به‌عنوان مثال برای نبرد با بلوچ‌ها، دو هزار تفنگچی کرمانی به تدریج سازمان دهی شدند. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۸۴) دستجات بلوچ برای غارت وسیع‌تر ایالات معمولاً به چندین دسته تقسیم می‌شدند که موجب دشواری مواجهه نظامی با آنان می‌شد؛ به‌عنوان مثال، با هجوم دستجات بلوچ به ایالات کرمان و یزد، فقط اهالی کوهبنان و راور بواسطه قلاع محکم مصون ماندند. (نصیری، ۱۳۷۳: ۷۲-۸۳)

۳- شیوه نظارت چندجانبه حکومت مرکزی و چالش‌های آن بر مراکز کرسی نشین

حکومت صفویه بنابر سلسله‌مراتب دیوان اعلی، نظارت مستقیمی از طریق فرمانروا، صدراعظم و مستوفیان مختلف بر انتصاب و عملکرد مقامات ایالتی داشتند که در شرایط معمول به شیوه ارزیابی سالانه مالیاتی در پایتخت صورت می‌پذیرفت. انتصاب وزرا، داروغگان، مستوفیان، کلانتران، محرران، ضابطان، متصدیان، مستاجران، ماموران مالیاتی و سایر کارکنان دیوانی ایالات و همچنین نظارت بر عملکرد بیگربیگی و سایر حکام از جانب فرمانروا با وزیر دیوان اعلی بود. افزون بر احکام انتصاب و اختصاص حقوق تمامی مقامات ایالتی از جمله بیگربیگیان و حکام مرز نشین، نظارت بر عملکرد مالیاتی مقامات ایالتی برعهده مستوفی‌الممالک و مقامات زیردست مستوفی سرکار خاصه، مستوفی موقوفات ممالک و وزیر قراآلوس (ناظر مالیات طوایف و احشام مناطق عراق، خراسان و فارس) بود. (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۸۸-۱۸۶، ۲۰۶، ۲۲۳، ۲۳۶ و ۲۷۴)

حکومت مرکزی با انتصاب مقاماتی مانند وزیر و کلانتر ایالتی سبب شکل‌گیری استقلال عمل آنان، برقراری عدالت اجتماعی و مالیاتی و همچنین نظارت موثر بر عملکرد حاکم می‌شد. استقلال عمل مذکور گاهی سبب شکل‌گیری دسیسه‌های فراوانی در نظام دیوان ایالتی برای دستیابی به مناصب بالاتر و شکست جناح رقیب بود که به‌ویژه در مواقع حساس و بی‌تدبیری مقامات به بحرانی بزرگ تبدیل می‌شد؛ مثلاً در سال ۱۱۲۶ ق، در جریان لشکرکشی به بلوچستان، دسیسه‌گران میانه صفی‌قلی خان حاکم و بزرگانی مانند میرزا علی‌اکبر وزیر، میرزا عبدالرشید کلانتر و بعضی از یوزباشیان بزرگ ایجاد اختلاف کردند. شکایت بزرگان کرمانی با پشتیبانی محمدزمان خان قورچی‌باشی و به واسطه پیشینه خدمت و اعتبار کلانتر به برکناری حاکم کرمان انجامید. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۴۲۹-۴۳۲)

برای جلوگیری از قدرت‌یابی حاکم، مقاماتی مانند کلانتر، وزیر و مستوفی پس از تأیید توسط فرمانروای صفوی مستقیماً با مقامات دیوان اعلی در ارتباط بودند و گزارش مالی سالانه را حضوری ارائه و احکامی دریافت می‌کردند؛ به‌عنوان نمونه، رضاقلی خان مستوفی گزارش صورت‌حساب‌ها و بقایای مالیاتی را شخصاً به دربار ارائه داد. مسئولیت مستقیم کلانتر در قبال حکومت مرکزی سبب می‌شد تا بازخواست و احیاناً بازداشت و جریمه آنان با ارسال مامورانی چپار از پایتخت صورت پذیرد؛ به‌عنوان نمونه، حکم بازداشت و ضبط اموال میرزا علیرضا کلانتر با ارسال مامورانی از پایتخت صورت پذیرفت. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۸۰) مقامات کلانتر و وزیر به واسطه استقلال عمل نسبی مانع مهمی برای جلوگیری از ستم نظامیان به اهالی بودند؛ مثلاً در سال ۱۱۱۵ ق، عده‌ای اوباش به سبب کمبود تفنگچی و توپچی به استخدام مین‌باشی درآمدند و به اهالی شهرباف و فقیر یزد، بیگاری تحمیل می‌کردند. با شکایت میرزا محمدحسن وزیر، شاه سلطان حسین طبق فرمانی آنان را قذغن نمود. (میرمحمد صادق، ۱۴۰۰: ۲۲۵-۲۲۶) به پیروی از منصف‌نایب‌الایاله، بعضی از مقامات بلندپایه به

واسطه اعتماد حاکم دارای چندین منصب بودند که برای پیشبرد امور دیوانی، نایبانی را انتخاب می‌کردند؛ به‌عنوان مثال در سال ۱۱۱۷ ق، میرزا عبدالرشید ناظر سرکار از جانب گرگین خان به منصب «مین باشی» دست یافت؛ لذا نیابت نظارت را به میرزا قاسم اناری واگذار کرد. (کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۵۶)

باوجود انتصاب مقامات دیوانی مراکز کرسی نشین توسط حکومت مرکزی معمولاً به پیروی از رسم پدر میراثی، بسیاری از مناصب مهم به شیوه درون‌خاندانی جریان داشت. خاندان‌های محلی که معمولاً به اجداد شناخته شده‌شان انتساب داشتند دارای جایگاه اجتماعی و حتی مذهبی معتبری بودند؛ به‌عنوان مثال، منصب قضاوت شوشتر در خاندان شیخ عبدالله صدر و کلانتری در خاندان محمدتقی موروئی بود. (شوشتی، ۱۳۴۳ ق/۱۹۲۴ م: ۳۵ و ۴۵) با این همه، در صورتی که شخص کفایت مناسبی نداشت با اعلام نارضایتی اهالی و تأیید مقامات ابلتی توسط فرمانروا برکنار می‌شد؛ مثلاً در سال ۱۱۰۷ ق، با اعلام نارضایتی کدخدایان، ارباب بنیچه و رعایای رشت از کلانتری خواجه محمدتقی در طی استعلا می‌حضری از میرزا محمدکریم وزیر گیلان بیه‌پس، ملاحسن شیخ‌الاسلام گیلان و میرزا محمدربیع مستوفی گیلان، اکثریت به کلانتر سابق خواجه محمدسعید رای دادند. وی به فرمان پادشاه دوباره کلانتر رشت شد. در فرمان انتصابش ذکر شد در آبادانی و جلوگیری از ستم قدرتمندان اهتمام نماید تا موجب رفاه حال رعایا و افزایش مالیات شود. وزیر و مستوفی بدون تجویز وی مالیاتی نبنند و ابریشم موردنیاز «خاصه سرکار شریفه» را به عدالت خریداری نمایند. (قائم مقامی، ۱۳۴۸: ۵۴-۵)

مشاغل متنوع دیوان‌اعلی‌بیشترین کارکنان کشور را در استخدام داشت که موجب استحکام سطره حکومت مرکزی بر مراکز کرسی‌نشین می‌شد. افزون بر نصب مقامات دیوانی ایالات، نظارت و اداره املاک و مستغلات «خاصه» منبع درآمد ثابتی برای فرمانروا تأمین می‌کرد. ناظر بیوتات بر کارکنان کارخانجات حکومتی، عمارات و باغات اصفهان و سایر مناطق کشور و کارکنان یخچال‌ها و حمام‌ها نظارت داشت. اداره املاک و مستغلات وقفی تحت نظارت و انتصاب صدرهای خاصه و عامه بودند که به انتصاب و عزل نقبای سادات، عالمان، مدرسان، قاضیان، شیخ‌الاسلامان، نایب‌الصدرها، متولیان جزو، ناظران موقوفات، پیش‌نمازان، خطباء، مودنان، معرقان، غسالان و حفاران اقدام می‌کردند. (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵: ۱۷۳ و ۱۹۷) تولید آستان‌های مقدس مراکز کرسی‌نشین به‌ویژه مشهد و قم به سبب رونق زیارت و روحیه مذهبی فرمانروا، کارکنان فراوان و متنوعی داشت. عالمان، سادات و کارکنان مراقب مقدس به‌ویژه آستان قدس رضوی حقوق و سیورغال فراوانی داشتند. بسیاری از مشاغل مربوط به آستان‌های مقدسی مانند مرقد امام رضا (ع)، حضرت معصومه (ص) و یا مزار پادشاهان صفویه توسط فرمانروا که تولید عالی را عهده‌دار بود، مورد تأیید قرار می‌گرفت؛ به‌عنوان مثال، در سال ۱۱۲۵ ق، شاه سلطان حسین، تولید اوقاف مهدی قلی بیگ امیرآخواریا شی را به زینا کلبعلی بیگ یوزباشی واگذار کرد. (معتقدی، ۱۳۸۷: ۲۷)

املاک و مستغلات وقف شده و کارکنان نهاد مذهبی از جمله آستان‌های قدس دارای معافیت‌های مالیاتی موروئی بودند. معافیت مالیاتی که باوجود شکوفایی اقتصاد محلی و جلب حمایت سیاسی طبقات مذهبی، به کاهش چشمگیر منابع درآمدی و توانایی حکومت مرکزی در مواجهه با بحران‌های سیاسی و نظامی منجر می‌شد. از اینرو، با وجود پراکندگی املاک و مستغلات وقف شده در سراسر کشور، مراکز کرسی‌نشینی مذهبی مانند مشهد، قم و اردبیل پررونق‌تر و آبادتر از سایر مراکز از جمله کرمان و یزد بودند. بسیاری از اعضای خاندان عالمان و سادات شهرها، در روستاها املاک سیورغال معاف از مالیات داشتند؛ به‌عنوان مثال، شاه سلطان حسین در سال ۱۱۰۹ ق، سیورغال اولاد قوام‌الدین میر محمدجعفر مرعشی از بابت مالوجهاستای روستای شرف‌آباد اقبال را به محمدابراهیم نواده‌اش واگذار کرد. (مدرسی طباطبائی، ۱۳۶۱: ۱۹۰) در فرمانی دیگر در سال ۱۱۱۷ ق، درباره خاندان سادات میر کمال‌الدین محمود و میرمیران در استرآباد آمد که «مبلغ ۶ تومان خراسان سیورغال پدران‌شان را به دو پسر کمال‌الدین محمود یعنی میرمحمد صالح و میرغیاث‌الدین مسعود و پسر میرمیران که میرزا شاهی بیگ باشد، باز هم تعویض نمایند.» (معتوفی، ۱۳۸۷: ۷۸۱) با این همه، پادشاه صفوی

گاهی معافیت‌های مالیاتی برپایه شفقت و عدالت اجتماعی اعطا می‌کرد؛ مثلاً، در سال ۱۱۲۵ ق، شاه سلطان حسین طی فرمانی مکتوب در مسجد جامع سبزوار برای رفاه حال رعایا تخفیف پیشکش ورودی داد. (میرمحمدصادق، ۱۴۰۰: ۲۲۷)

سیطره حکومت مرکزی در اوایل سلطنت شاه سلطان حسین برای بهبود امنیت سیاسی و اخلاقی مراکز کرسی نشین ایالتی افزایش یافت؛ چنانکه به درخواست امداد اهالی ایالات درباره تاراج طوایفی مانند بلوچ توجه و دستوراتی برای مقابله صادر می‌شد؛ به‌عنوان نمونه، دادخواست اهالی نایین و کوبا مبنی بر چپاول دستجات بلوچ موجب شد تا پادشاه صفوی، محمدقلی بیگ ایشبیک آقاسی حرم‌سرا را به دفع آنان مامور نماید. (نصیری، ۱۳۷۳: ۶۰) افزون بر آن، شاه سلطان حسین در آغاز سلطنت برای برقراری امنیت داخلی شهرها و ترویج اخلاق اسلامی تحت تاثیر عالمان به‌ویژه ملا محمدباقر مجلسی فرمان‌هایی برای جلوگیری از قمار و فحشا به مقامات محلی ایالات (از جمله به سپهسالار و بیگلربیگی آذربایجان و وزیر و داروغه کاشان) صادر کرد؛ به‌عنوان مثال در سال ۱۱۰۶ ق، فرمانروای صفوی درآمد مالیاتی مراکز «بیت اللطف، قمارخانه، چرس فروشی و بوزه فروشی ممالک محروسه» را بخشید. گناهکاران می‌بایست در حضور عالمان، کلانتران و ریش سفیدان محلات توبه و مرتکبین محرمات را تنبیه نمایند. اهالی و اوباش هم از کبوترپرانی، گرگ‌دوانی و نگهداری گاو، قوچ و سایر حیوانات جهت جنگ و پرخاش ممنوع شدند. (نویسی، ۱۳۶۳: ۶۱، ۶۵-۶۶؛ میرمحمد صادق، ۱۴۰۰: ۲۰۲-۲۰۰)

به تدریج با ضعف روزافزون حکومت مرکزی به واسطه جناح‌بندی‌های مختلف درباری و افزایش غارتگری ایالات، توجه چندانی به درخواست امداد اهالی ایالات نشد؛ مثلاً، فریاد نامه‌ای از اهالی مشهد به دربار رسید که یا بیاید ما را بی‌صاحب نگذارید و یا شهر را به ترکملنان تسلیم می‌کنیم. (ریاحی، ۱۳۶۸: ۹۶) با کاهش توانمندی حکومت مرکزی و فقدان لشکریان کارآمد، اهالی به رهبری مقامات محلی به‌ویژه کلانتران و کدخداهای محلات ناگزیر به حفاظت از شهرها شدند که اوج آن با پیشروی افغان‌ها به پایتخت صورت پذیرفت. اهالی روستایی و بازاری ناکارآمد به جنگ گلناباد اعزام شدند و به هنگام کوچ‌بندی اصفهان هم اهالی محلات در سنگرهای تعبیه شده حضور یافتند. (فندر سکی، ۱۳۶۳: ۱۳؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۳۰) مقامات محلی با سازماندهی اهالی مشهد توانستند در برابر محاصره ابدالیان، دروازه‌ها و برج‌های شهر را با موفقیت حفظ نمایند. (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۲۱) تعلقات مذهبی نقش مهمی در ازسجام عمل اهالی شهرها و برقراری امنیت جمعی داشت؛ به‌عنوان نمونه، ساکنان قلعه قندهار بیشتر شیعه‌مذهب و خواهان سلطنت صفویه بودند که سبب شورش نافرجام بیژن سلطان لزگی علیه محمود افغان شد. باین‌همه، فشارهای مذهبی حکومت صفویه گاهی موجب ایجاد دودستگی اهالی شهرها و حتی خیانت اقلیت‌های مذهبی می‌شد که نمونه برجسته آن همکاری زرشتیان کرمان با محمود افغان بود. (قزوینی، ۱۳۶۲: ۵۵؛ وزیری، ۱۳۴۰: ۲۹۴)

در شرایط بحرانی محاصره هنگامی که حاکم بنا به دلایلی مانند شکست یا فرار در دسترس نبود، مقامات دیوانی و محلی به‌عنوان نمایندگان اهالی، با موفقیت و کارآمدی اداره شهر را در اختیار می‌گرفتند که به سبب عدم امداد و توانمندی حکومت مرکزی معمولاً به‌قرار سازش با محاصره‌گران می‌انجامید؛ به‌عنوان مثال در سال ۱۱۲۹ ق، با محاصره هرات توسط اسدالله خان ابدالی، بزرگان شهر ناگزیر به سازش شدند. در نتیجه، جعفرخان بیگلربیگی با وساطت کدخدایان تسلیم شد. (استرآبادی، ۱۳۷۷: ۶؛ مروی، ۱۳۶۴: ۲۱/۱) در محاصره دوم کرمان توسط محمود افغان رخدادی مشابه به وقوع پیوست؛ چنانکه اهالی مایوس از امداد دربار با پرداخت پیکشوری سازش و رفع محاصره کردند. در نمونه مشابهی، ابدالیان قلعه قدمگاه نی‌شاپور را به سبب بی‌آبی اهالی محاصره و سادات آنجا را قتل‌عام کردند. (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۲۱ و ۱۲۷؛ فندر سکی، ۱۳۶۳: ۱۲-۱۳) بسیاری از مراکز کرسی‌نشین مانند کرمان بواسطه سال‌ها امنیت و البته کاهش منابع مالی در دسترس دارای حصار، قلعه و نیروی نظامی مناسبی نبودند که موجب غافلگیری و گاهی سلطه قشون محاصره‌گر می‌شد؛ مثلاً، در حمله اول غلزیان، حسین‌خان حاکم کرمان غافلگیر شد و بزرگانی مانند کلانتر و داروغه ناگزیر به استقبال محمود شتافتند. خان افغان برای تسلط بلندمدت و جلوگیری از بازسازی موثر کرمان، بزرگان لشکری، تاجران و

کدخدایان گروگان را به قندهار فرستاد ولی در سال ۱۱۳۳ ق، در جریان حمله دوم، رستم محمد خان حاکم - صاری محکم ساخت. (قزوینی، ۱۳۶۲: ۵۳-۵۵) در نمونه ای دیگر در سال ۱۱۳۴ ق، با حمله افغان‌ها، بازرگانان کاشانی به قم گریختند ولی سپس با استحکام‌بخشی به قلعه کاشان مهابادی دفاع شدند. پیرامون شهر کاشان همانند قم را دو دیوار احاطه می‌کرد. (مسلمانیان قبادیانی، ۱۳۸۷: ۵۲؛ کارری، ۱۳۴۸: ۵۷)

نتیجه گیری

روند واگذاری مناصب و مشاغل عمده به دایره‌ای محدود از دیوانیان و آشنایان موجب ایجاد ساختاری بسته و بی‌تحرك در حکومت صفویه شد. هیچ‌گونه حدومرز مشخصی میان مناصب و مشاغل نبود؛ لذا همپوشانی‌های فراوانی میان حوزه وظایف رسمی و دایره عمل مقامات درباری از جمله فرمانروای صفوی در امور دیوانی، عمرانی و مالی ایالات وجود داشت. رقابت مقامات حکومت مرکزی برای کسب مناصب مختلف از یک‌سو به همپوشانی‌های شغلی - جناحی متعدد و از سوی دیگر به دخلت و توطئه آنان در امور ایالتی از جمله عزل و نصب مداوم حکام و مقامات محلی انجامید. تداوم بلندمدت سیاست‌های پیش‌گفته ضمن آشفتگی اداری حکومت مرکزی، موجب پرداخت رشوه‌های کلان حکام غالباً خویشاوند برای خرید منصب، و وضع مالیات‌های جدید از جمله دریافت هدیه بابت خلعت ماهانه حاکم و کم شدن ارزش پول رایج در ایالت می‌شد که به تدریج به وخامت و وضعیت اقتصادی اهالی ناراضی و کمبود منابع مالی برای تجهیز و نگهداری قشون ثابت ایالتی انجامید. در نهایت، اضمحلال درونی حکومت مرکزی به سستی پیوند با مراکز کرسی‌نشین، کاهش منابع مالیاتی و همچنین خودمختاری و اختیار عمل ناگزیر مقامات ایالتی هنگام مواجهه با غارتگری ایالات مرز نشین به‌ویژه بلوچ‌ها شد. گسترش روند مذکور ضمن کاهش توانمندی حکومت مرکزی به ضعف روزافزون مراکز کرسی‌نشین و در نهایت سرنگونی حکومت صفویه انجامید.

منابع

- لغت‌نامه دهخدا
- استرآبادی، میرزا مهدی خان (۱۳۷۷). جهان‌گشای نادری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- آقارضایی، سعید و باستانی راد، حسن (۱۴۰۳). «زمینه‌های بحران‌های سیاسی و اجتماعی کرمان در روزگار زوال حکومت صفویه»، تاریخ ایران، سال ۱۷، شماره ۱، صص: ۱۵۱-۱۷۷.
- برن، رهبر (۱۳۴۹). نظام ایالات در دوره صفویه، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بیانی، خان‌بابا (۱۳۴۷). «اسناد و نامه‌های تاریخی دوره صفوی»، بررسی‌های تاریخی، سال ۳، شماره ۵، صص: ۱۸۷-۲۱۶.
- حسنی، عطاالله و انصاری، سمیه (۱۳۹۹). «تاثیر تعارض سپاهیان و درگاهیان بر بی‌ثباتی سیاسی اواخر دوره صفویان (۱۱۳۵-۱۰۷۷ ق)»، تاریخ ایران، دوره ۱۳، شماره ۱، صص: ۲۹-۵۰.
- جدیدی، ناصر، جلالی خالص، پوریا (۱۳۸۸). «نقش کرمان در سقوط دولت صفویه»، مسکویه، ۴(۱۱)، ۴۵-۶۶.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۶). گنجینه بهارستان، ۲ جلد، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین حسینی (۱۳۵۲). وقایع السنین و الاعوام، تهران: کتاب‌فروشی اسلامییه.
- رستم الحکما، محمد هاشم آصف (۱۳۸۲). رستم‌التواریخ، تهران: دنیای کتاب.

- ریاحی، محمدامین (۱۳۶۸). سفارت نامه های ایران، تهران: توس.
- سیوری، راجر (۱۳۸۳). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- شاکری، رمضان علی، اترک نامه تاریخ جامع قوچان (۱۳۶۵). تهران: امیرکبیر.
- شوشتری، سید عبدالله (۱۳۴۳ ق/ ۱۹۲۴ م). تذکره شوشتر، کلکته: بیپتس مشن پریس.
- صالحی، کوروش و بلوچی نژاد زینب (۱۳۹۶). «بلوچستان و نقش آن در تحولات سیاسی اواخر دوره صفوی و پیامدهای آن»، پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران، سال ۶، شماره ۲، صص: ۹۳-۱۰۸.
- فلور، ویلم (۱۳۶۵). برافتادن صفویان، برآمدن محمود افغان، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- فلور، ویلم (۱۳۷۱). اختلاف تجاری ایران و هلند، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- فندرسکی، سید ابوطالب موسوی (۱۳۸۸). تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- فوران، جان (۱۳۹۲). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه احمد تدین، تهران: رسا.
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۴۸). یکصد و پنجاه سند تاریخی، تهران: ارثش.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷). فواید الصفویه، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کارری، جملی (۱۳۴۸). ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، سفرنامه کارری، تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- کاظمی راشد، منیژه (۱۳۹۵). «آسیب شناسی انحطاط صفویه: فروپاشی از درون»، تاریخ، سال ۱۱، شماره ۴۴، صص: ۱۱۵-۱۲۶.
- کرمانی، ملا محمد مومن (۱۳۸۴). صحیفه الارشاد، تهران: علم.
- کروسینسکی، تادوز یودا (۱۳۹۶). سفرنامه، ترجمه ساسان طهماسبی، قم: مجمع ذخائر اسلامی: کتابخانه و موزه ملی ملک.
- گیلانتز، پطرس دی سرکیس (۱۳۷۱). سقوط اصفهان، ترجمه محمد مهریار، اصفهان: گل ها.
- لاکهارت، لارنس (۱۳۸۳). انقراض سلسله صفویه، مترجم اسماعیل حکومت شاهی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۳۵). تربت پاکان، ۲ جلد، قم: مهر.
- مدرسی طباطبائی، حسین (۱۳۶۱). برگی از تاریخ قزوین، قم: کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- مرعشی، میرزا محمد خلیل (۱۳۶۲). مجمع التواریخ، تهران: کتابخانه طهوری و سنایی.
- مروی، محمدکاظم (۱۳۶۴). عالم آرای نادری، تصحیح محمدامین ریاحی، ۳ ج، تهران: زوار.
- مستوفی، محمدمحسن (۱۳۷۵). زبده التواریخ، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مسلمانیان قبادیانی، رحیم و بهروز (۱۳۸۷). اسنادی از روابط ایران و روسیه از صفویه تا قاجاریه، تهران: وزارت امور خارجه.
- معتقدی، ربابه (۱۳۸۷). فرمان ها و رقم های آستان قدس رضوی از دوره صفویه تا قاجاریه، مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

- میرزا رفیعا، محمدرفع بن حسن (۱۳۸۵). دستورالملوک، تصحیح محمد اسماعیل مارچینوفسکی، ترجمه علی کردآبادی، تهران: مرکز اسناد تاریخ دیپلماسی.
- میرمحمدصادق، سید سعید (۱۴۰۰). تاریخ صفویه به روایت سنگ‌نشته‌ها، تهران: انتشارات تاریخی و ادبی دکتر محمود افشار.
- ناظری، رزیتا، حضرتی، حسن، کرمی‌پور، حمید (۱۴۰۳). «بررسی نقش و عوامل همراهی زرتشتیان با افغان‌ها در سقوط اصفهان»، تاریخ، ۱۹(۷۴)، ۴۲-۲۲.
- نصیری، محمدابراهیم بن زین‌العابدین (۱۳۷۳). دستور شهریاران، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- نوایی، عبدالحسین نوایی (۱۳۶۳). اسناد و مکاتبات سیاسی ایران، شاه سلطان حسین، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- وزیر، احمدعلی خان (۱۳۴۰). تاریخ کرمان، تصحیح محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: کتابخانه خاندان فرمانفرمایان.
- هاشم میرزا سلطان (۱۳۷۹). زیور آل داود، تهران: میراث مکتوب.